

... "ЯГІДКИ ВЗРІЛИ ПОТІМ"

*(З чого почало "перековувати"
харківську інтелігенцію радянське правосуддя)*

Тільки-но згасли вогнища громадянської війни на теренах України, як сп'янілі від успіхів зброї супер-пролетарські невігласи від науки і культури взялися за інтелігенцію. Вони знали, чого хочуть: людей незалежної, творчої думки підігнати під свій копил. У квітні 1921 року харківський часопис "Коммунист" прямо і недвозначно попередив інакомислячу професуру "старої школи": "Ми примусимо вас і примусимо інших, викинувши всіх непокірних, йти по комуністичному шляху, який диктує вам пролетаріат" ¹. Як бачимо, про науково обґрунтовану, толерантну критику, неправильних, з точки зору праведних марксистів, поглядів та ідей, не могло бути й мови.

Інакомислячим належало вибрати одне з двох, назавжди покинути свою батьківщину, або чекати вироків трибуналів.

Спробуємо знайти витоки і зневажливого, нігілістичного ставлення місцевих "теоретиків" до наукової і творчої еліти нації. Вони не виникли ні з чого. Упродовж багатьох років пролетарські вожді, котрі пройшли школу інтелектуальних суперечок з представниками інших партій і течій, розробили свою систему примусу, придушення інакомислення, поклавши в її основу крайню яacobінську нетерпимість і революційність.

У політичних, навіть суто партократичних опонентах обов'язково вбачалися класові суперники, носії шкідливих поглядів старого, поваленого старого світу. Нагадаємо, що в листі до О.М.Горького 15 вересня 1919 року В.І.Ленін так відреагував на занепокоєння письменника за долю інтелігенції: Насправді це не мозок нації, а... ². Іншого разу він дещо деталізує свою думку: "Це її буде вина, якщо ми розіб'ємо багато горщиків... Якщо вона шукає справедливості – чому не йде до нас? Мені від інтелігенції і дісталася куля" ³. Як примітив О.І.Солженіцин, Ленін завжди і всюди характеризував інтелігенцію самими негативними епітетами, на кшталт "гнило-ліберальна", "благочестива", "нехлюйство" і тому подібними ⁴.

Правда, про людське око керівники більшовиків ніби й визнавали всемогутність знань і їх носіїв. Той же Ленін висловлював і таку думку: "Марксизм завоював собі своє всесвітньої сторичне значення як ідеологія революційного пролетаріату тим, що марксизм віднині не відкинув найрозумніших завоювань буржуазної епохи, а навпаки, засвоїв і переробив все, що було цінного в більш як двохтисячолітньому розвитку людської науки і культури" ⁵.

То, одначе, була теорія, розрахована на всіх. Практика дій розходилася з теоретичними постулатами. Та й адресувалися вони людям, так би мовити,

нової, пролетарської формації. Ніде правди діти: значній частині людей розумової праці, чий світогляд і практичний досвід сформувалися ще до жовтневої пори, не так – то й просто було сприйняти нові порядки та ідеї. А річ цілком зрозуміла. Тому варто було озброюватись терпінням, не боятись довіряти професіональним знанням, науковій ерудиції представників "старої школи", заслужено цінувати їх знання та досвід. Часто-густо цим нехтували і платили вельми дорого: провалами в економічній та технічній політиці, у вихованні молоді.

Переконання замінили адмініструванням, суворим примусом. Ілюстрацією служить показовий процес у Харкові над колишніми гласними міської думи, членами місцевого відділення "Національного центру". На Україні про цей процес поки що не написано жодної ґрунтовної праці. В Росії оцінки, з різних, правда, позицій, засудженню членів "Національного центру" у Москві дали Д.Л.Голіков, О.І.Солженіцин та інші автори ⁶.

Отож, 24 квітня 1921 року у Харкові в переповненому залі оперного театру надзвичайна сесія революційного трибуналу розпочала розгляд справи групи колишніх гласних міської думи при Денікіні по здійсненню програми "Національного центру", і за активну підтримку Добровольчої армії. Звинувачі твердили, що особи, які знаходяться на лаві підсудних, не намагалися в умовах "невпинної реакції виявити хоча будь-яку ступінь опору", а засліплені ненавистю і жадобою помсти, поринули "в криваві хвилі реакції, зраджуючи не тільки інтереси трудящих, але і власні інтереси і заповіти" ⁷.

Присутніх повідомили, що нова влада не виявляла особливого бажання влаштувати процес та змушена була піти на це під тиском трудящих, які нібито "приходили... і обурювалися тим, що на чолі наукових установ стоять вороги робітничого класу" ⁸. Яка все-таки облудність, непорядність! "Ця мерзотність, ця доносительська отрута складають самостійну і дуже шкідливу силу, – писав В.Г.Короленко в статті "Влада доносу". – Є різні течії, які борються: більшовики, петлюрівці, добровольці. Є махновці і григор'євці, які ведуть свою особливу лінію... І є ще донощики, які перекидаються з своєю огидною зброєю то в один, то в інший бік. Це не боротьба на користь тієї чи іншої ідеї Це зброя зведення особистих рахунків" ⁹.

Хто ці звинувачувані, які опинилися на лаві підсудних перед пролетарськими суддями? Їх 24 чоловіки. З них 10 професорів харківських вищих учбових закладів: О.О.Алов, Л.Б.Вітухов, А.І.Гундер, І.А.Красуський, К.А.Красуський, С.О.Іванов, В.Ф.Левитський, О.М.Никольський, В.В.Фавр, Ф.І.Шміт, вчений-статистик С.С.Жилкін та інші представники інтелігенції. Люди у місті відомі, благородні і сміливі. Деякі з них, як було встановлено, у період денікінщини, ризикуючи життям у себе на квартирах переховували більшовиків, домагалися звільнення з в'язниць колишніх радянських службовців. Один з свідків на процесі так був впевнений в чесності

підсудного Явченка, що готовий був дати йому рекомендацію, "якщо той виявить бажання стати членом Комуністичної партії" ¹⁰.

Звинувачення, прямо сказати, носили не кримінальний, а політичний характер, що, як відомо, у компетенцію судді не входить. Як от: вчинення тиску на населення Харкова, аби воно голосувало за кандидатів, висунутих Національним центром, безпосередня робота у міській думі. У чому ж тут "кримінал"? Дійсно, підсудні у тій чи іншій мірі мали відношення до подій, що відбувалися у місті в жовтні 1919-го року, оскільки проходили по списку національно-демократичного об'єднання, в якості, однак, позапартійних громадських діячів.

Мотивація такого рішення у кожного з них була своя. Про це мова йтиме далі. У цілому йшлося про "відродження зруйнованого колишньою соціалістичною думою міського господарства і задоволення нагальних потреб всього населення" ¹¹. Нинішнє ж правосуддя вбачало їх провину у тому, що вони вчинили протидію інтернаціоналістським партіям, які очолювали колишню міську думу і відкрито заявляли про свою відмову підтримувати збройну боротьбу з Німеччиною, вітали 3-й Універсал Центральної Ради, визнали Директорію і відмовились вітати Добровольчу армію ¹². Чим не націонал-суверенна термінологія?

Не викликає сумніву, що національно-демократичне об'єднання підтримувало політику денікінської адміністрації. У відозві до виборців так і було написано: "національна влада, яку представляють адмірал Колчак, генерал Денікін і Добровольча армія, повинна знайти надійну опору серед місцевого населення і його представницьких органів. Майбутня харківська дума повинна вважати завдання Добровольчої армії, від успіху якої залежить майбутнє Росії, своїми завданнями, а потреби Добровольчої армії підлягають задоволенню в першу чергу" ¹³.

На першому, не офіційному засіданні обраної міської думи (у виборах брало участь 12 тис. чол. з 80 тисяч, внесених до списків) було прийнято рішення, в якому, зокрема, говорилося: "Нарада вважає своїм безумовним обов'язком поставити на обговорення першим питанням справу допомоги Добровольчій армії. Дума вважає за необхідне провести, не гаючи часу, грошовий збір і збір речей... (надати) негайну допомогу лазаретам, їх устаткування і утримання весті власними коштами" ¹⁴.

До "гріхів" колишніх членів думи додалося членство в забороненій на той час партії кадетів, підтримка такої організації, як "Союз русского народа", тощо. "Вважаючи себе у значній мірі вже переможицею, говорилося у звинувачувальному акті, – поміщицько-буржуазна реакція в особі "Національного центру" вже вважала можливим відмовитися від усяких демократичних прикрас. Нарада партії народної свободи, яка відбулася 3-6 листопада 1919 року, відмовилася від гасла Установчих зборів і замінила його гаслом "Представницьких зборів", наполягаючи на продовженні генеральської диктатури, навіть "після повалення більшовизму" ¹⁵.

Нарешті, приписуваний злочин кримінального характеру – єврейські погроми. "З питань про єврейські погроми нарада взяла на себе завдання реабілітувати насильників-золотопогонників. Відповідальність за погроми кадетська нарада переклала на більшовиків"¹⁶. Насправді ж, як підкреслювалось на нараді, кадети, як і раніше, заперечують єврейські погроми. Це їх стара позиція. Вони вважають, що антисемітизм проявився в "російському погромі"¹⁷, вчиненому більшовиками. "Харківська нарада партії народної свободи висловлює впевненість, що єврейські погроми, які відбуваються, представляються недопустимими не тільки в розумінні людяності, але й з точки зору тієї великої справи, якій служить Добровольча армія". І яка, як і вважали вони, "забезпечить захист всіх громадян, незалежно від національності й віри"¹⁸.

Далі істерія нагніталася ще більше, "Буржуазія обрала Чорносотенну думу для підтримки добровольців... Лютував білий терор. Робітників розстрілювали, не залишаючи навіть червоного рядка про їх смерть в газетах. Повсталі села зносилися артилерійським вогнем. Єврейське населення знищувалося і гвалтувалося"¹⁹. І ще таке: підсудні, підтримуючи Добровольчу армію, "сприяли її жорстокій розправі з робітниками і селянами в тилу і в боротьбі з Червоною Армією на фронті"²⁰.

Сформульовано сильно, що й казати! І зроблено це, щоб накрити чорним покривалом стару, буржуазну професуру, яка, нібито, була й залишалася ворогом робітників і селян. Бракувало одного: фактів або документів, котрі б неспростовно засвідчили причетність звинувачених до перерахованих подій. Довелося потім у вирок трибуналу вмонтовувати факти та приклади з дожовтневого періоду діяльності немолодих уже людей, котрі до конкретно розглянутої справи ніякого відношення не мали. Що ж до злочинів денікінського режиму, то й тут вийшла неув'язка. Навіть не фахівцю видно, що приклади цього періоду частенько не співпадають ні в просторі, ні в часі, суперечать один одному.

Не витримує критики дотримання процесуальних норм правосуддя. Засідання перетворилися не у змагання звинувачення і захисту, а в мітингову вакханалію. Кожного звинувачуваного до залу засідань викликали поодиноці. Заяви про лояльне ставлення до Радянської влади викликали гнівне обурення залу. "Ви не зрозуміли пориву Радянської влади, яка кликала вас, – вигукнув громадський обвинувачувач, – тому що ви – помираючий клас – повинні страждати куриною сліпотю. Суд історії, більш страшний, ніж суд трибуналу, доведе вашу сліпоту, політичні мерці"²¹.

Зупинимось, бодай фрагментарно, на свідченнях підсудних. С.Н.Окунев заявив, що відмовлявся від занесення у списки кандидатів в гласні. С.С.Жилкін, В.В.Фавр, В.Н.Покровський після виборів зреклися звань гласних думи. Б.Н.Усовський, ще деякі інші не брали участі в роботі органів міського самоврядування. Безглуздо повелися з В.Н.Покровським. Спочатку його прийняли за професора, який носив таке ж прізвище. Коли з'ясували, що

трапилася помилка, все рівно залишили на лаві підсудних до закінчення процесу. Те ж саме трапилося з професором А.І.Гундером, якого забалотували на виборах.

Немало звинувачуваних пішли в думу не з політичних, а чисто прагматичних міркувань. Наприклад, С.О.Іванову було абсолютно байдуже по якому партійному списку його обирали у цей орган. Він гадав, що зможе впритул зайнятися проблемами викладання в вищих учбових закладах міста. Активно впливати на стан фінансів намагався В.К.Стрельников, статистики – С.С.Жилкін, наукових досліджень і народної освіти Л.Б.Вітухов, К.А. і І.А.Красуські, Ф.І.Шміт.

А ось І.М.Святненко хвилювало життя мешканців Лисої Гори, одного з бідних районів Харкова. "Бажаючи забезпечити увагу нової думи до інтересів Лисої Гори настільки (було) велике, що я погодився піти кандидатом", – заявив він на процесі²². Представником цього передмістя пішов у думу і Є.Я.Явченко. Повести кампанію по захисту знедолених дітей намагалася в ній підсудна П.М.Магнус. Г.І.Гуревич дав згоду балотуватися в гласні, щоб збільшити у Думі кількість євреїв.

Ми вище згадували, що за браком фактів підсудним додавали їх минулі "гріхи". Так, Ф.І.Шміта звинуватили, що в Вукомисі (Всеукраїнська комісія з мистецтва), де він був заступником голови, працював колишній крупний поміщик²³. М.І.Селихову дорікали його дворянським походженням і тим, що колись володів 87 десятинами землі. С.С.Жилкіну "шили", що він злонавмисно проліз у керівні економічні органи Радянської влади²⁴. І все ж, як не силкувалися обвинувачувачі, нічого злочинного не виявили допити С.О.Раєвського, В.Н.Покровського, С.Н.Окунева, І.А.Красуського та інших.

Непереконливо прозвучали звинувачення представників харківської інтелігенції в належності до кадетів. Так, П.М.Магнус перебувала у їх лавах, але ще у 1917 році, намагаючись полегшити долю дітей-сиріт. В.Ф.Левитський якийсь період симпатизував ідеології партії народної свободи, хоча активної участі в її роботі не брав. О.М.Никольський завжди лишався байдужим до будь-якого політичного угруповання. Таким же чином ставився до них Л.Б.Вітухов. Г.І.Гуревич тримався партії народної свободи, так би мовити, до останнього, але вийшов з неї після того, коли вона прийняла резолюцію з єврейського питання²⁵.

Кілька слів про роль підсудних "Національному центрі". Його місце: відділення досить активно функціонувало в 1919 році. Регулярно проводилися засідання, висловлювалися міркування про необхідність допомоги! Добровольчій армії, органам влади у Харкові, збиралися гроші, різні цінності на її користь. Та річ у тім, що у складі організації рахувався лише І.А.Красуський. Про що оголошено в газеті "Новая Россия" без його згоди. І, природно, на суді він категорично заперечував проти облуди. Якщо врахувати, що цей учений, що виїхавши з білими з міста, повернувся назад за викликом Наркомосвіти УРСР для роботи в технологічному інституті, то

цілком логічним буде висновок про його порядність²⁶.

До О.О.Алова, Л.Б.Вітухова, В.Ф.Левитського, К.А.Красуського, О.М.Никольського, Ф.І.Шміта висувалися звинувачення у написанні "Звернення професорів Півдня Росії до вчених Заходу". Дійсно, у жовтні 1919 року така супліка з'явилася на сторінках харківської газети "Родина"²⁷. Слідчим довелося добряче покопирсатися у паперовому мотлосі, наковтатися пилюки, як вони заявили на процесі, щоб знайти оригінал документу і представити його як речовий доказ.

Думка про необхідність звернення до вчених Заходу у харківської професури виникла відразу ж після захоплення міста денікінською армією. Була створена комісія з 7 чоловік на чолі з М.В.Клочковим. До її складу входив і В.Ф.Левитський. Після ретельного опрацювання записка "циркулювала серед діячів академічного світу і збирала підписи". Звернення тиражували і розіслали по містах Півдня Росії, де функціонували вищі учбові заклади. Потім документ, перекладений на ряд іноземних мов, переправили за кордон для "обнародування в періодичних виданнях, англійських, французьких, італійських і американських"²⁸.

Яку мету переслідували автори, звертаючись до своїх закордонних колег? Перш за все, повідомити про "руйнівну роботу більшовизму в Росії". Вони мали на увазі нездатність комуністів налагодити нормальне економічне життя, невизнання ними постулатів про недоторканість особи, житла, сповіщалося про масові арешти серед тих, кого підозрювали в неблагонадійності, утримання під вартою впродовж тривалого часу без пред'явлення звинувачень, переслідування віруючих та церкви, реквізицію майна у громадян. "У той же майже кожен комісар і видний більшовик, завдяки розкраданню державної скарбниці і реквізиціям приватного майна, – говорилося у зверненні, – перетворювався в заможну людину, який нерідко володів багатомільйонним капіталом". На жаль, конкретні приклади не наводилися.

Обурення вчених, педагогів викликали систематичні утиски, яких вони зазнавали від представників нової влади. Так, було видано розпорядження про введення у кожному вищому учбовому закладі посади політичного комісара. Як правило, ним призначався студент-комуніст. В вузі він мав необмежену владу. А саме: право затверджувати і віддавати самостійно накази й інструкції з усіх напрямків діяльності цих установ, щодо учбового навантаження, наукових досліджень, виховних заходів, затвердження річних звітів, фінансових витрат. І все ж, політкомісар технологічного інституту, виступаючи на процесі, не зміг сказати нічого поганого про І.А.Красуського.

Одним з мотивів написання звернення представників харківської інтелігенції до колег на Заході стала трагедія, яка мала місце на вулиці Чайковська. Тут в ніч на 1-е і на 4-е червня 1919 року за вироком надзвичайного революційного трибуналу перед приходом денікінців у місто було розстріляно 100 чоловік, які підозрювалися у симпатіях до білих.

Спочатку вони утримувалися у концентраційному таборі і каторжній в'язниці, перед стратами піддавалися різним фізичним тортурам. У всякому випадку, при огляді трупів під наглядом громадської слідчої комісії, створеною думою, явно проступали сліди катувань багнетами, різками, шаблями.

На закінчення харківські професори волали: "Ми, вчені діячі, звертаємось до вас, наших колег, з проханням роз'яснити своїм авторитетним прошаркам суспільства, яку згубну силу являє собою більшовизм і як необхідно боротися з ним в ім'я збереження культури, здобутої творчістю і багатомісячною роботою цивілізованих народів"²⁹.

Звичайно ж, суд не міг залишити поза увагою цей факт. Громадський звинувачувач нагадав їм про 7 млн. жертв першої світової війни, про криваві події в липні 1917 року в Петрограді, про генералів Краснова і "цілої плеяди з ним відпущених під чесне слово". Що з того вийшло? Дорікаючи професорам за небажання будувати нове життя, їм нагадували про бойкот, влаштований А.В.Луначарському в колишньому міністерстві освіти³⁰. Начебто, й тут харківські інтелігенти доклали своїх рук.

Події, що розгорталися на даному політичному процесі, широко висвітлювалися в місцевій і республіканській пресі. Вже на другий день в газеті "Коммунист" з'явилася велика стаття "До справи "Національного центру". В ній, зокрема, повідомлялося, що у Харківському губернському революційному трибуналі слухається справа, що викликає великий громадський інтерес. Ще до кінця процесу було далеко, а колишні члени міської думи звинувачувалися у зраді ідеї Установчих зборів, намаганні проголошення військової диктатури, встановлення в Росії порядку з допомогою "крові та заліза"³¹.

Далі автор стверджував, що "Національний центр" тісно співробітничав з Добровольчою армією. На його думку, їх об'єднували спільні соціальні симпатії, бажання реставрувати буржуазно-поміщицькі порядки, намагання втілювати ці гасла у життя, зрадивши старі ліберальні пересуди, про "громадянські свободи", принципи національної рівноправності, негативне ставлення до погромів як засобу розв'язання єврейського питання³².

Стаття, окрім усього іншого, запевняла читачів, що "Національний центр" став політичним натхненником мало не усіх акцій Добровольчої армії, об'єднував громадські сили; на які спиралася денікінська влада³³. Написано також, що ця організація навіть вела роботу серед військових спеціалістів Червоної Армії і в усіх ланках радянського державного організму. Не менш значною була її робота в Західній Європі, де вона всіляко прагнула мобілізувати громадську думку, урядові та буржуазні кола на широку підтримку білогвардійської адміністрації³⁴.

Відгукнулися й інші засоби інформації. Один з друкованих органів нової влади – полтавські "Вісті" – закликав харківський губернський революційний трибунал справедливо покарати членів думи³⁵. Не судити

справедливо, об'єктивно, а карати – ось у чому суть.

Одна справа – вимагати, інша – хоч якось дотримуватись істини. На третій день процесу довелося прокручувати ще одну "платівку" – про участь підсудних у так званому "академічному союзі". Тут головний удар витримували С.О.Раєвський, О.М.Никольський, В.Н.Покровський, Л.Б.Вітухов, І.А.Красуський. Їм ставили у провину організацію тематичних циклів лекцій на тему "Єдина Росія" і відрахування грошей, зароблених у такий спосіб в фонд Добровольчої армії³⁶. Не бралось до уваги, що "академічний союз" – організація суто професіонального типу. Професура, по визнанню самих учасників цієї організації, просто бажала своєю працею принести хоч якусь користь загалу. Політичні та інші плани денікінської адміністрації їх мало цікавили³⁷.

Нарешті, підійшов момент істини. Висновки фактично випередив громадський обвинувачувач у своєму заключному виступі. "У жодного з підсудних не вистачило сміливості відкрито подивитися на зроблене ним, ніхто не наважився визнати себе у тому чорносотенному образі, який був відтворений безумовно доведеними фактами. Підсудні просто не визнавали вину, боячись відплати за скоєне. Вони відбивалися від фактів, які насідали на них, вони втікали від минулого. Все судове слідство представляло собою по-суті картину тієї масової втечі людей; яких переслідує примара вчинених ними злочинів"³⁸.

Після 12-годинної перерви оголосили вирок. У ньому зазначалося: "Вбачаючи в діях підсудних активну підтримку Добрармії і тим самим сприяння її жорстокій розправі з робітниками і селянами в тилу і боротьбі з Червоною Армією на фронті, революційний трибунал вважає, що вони (підсудні) заслуговують суворого покарання".

Але враховуючи, що "Радянська влада нині досить міцно зміцнилася на території України, що збройна боротьба з вітчизняними та іноземними капіталістами переможно закінчилась на користь Радянської влади, що 5-м з'їздом Рад оголошено амністію..., що Радянська влада, переходячи на мирне будівництво, потребує кваліфікованих працівників в усіх галузях народного господарства", революційний трибунал в надзвичайному складі засуджує В.Ф.Левитського до ув'язнення в концентраційному таборі строком на 5 років. Вирок, зважаючи на похилий вік (67 років) вважати умовним. Передати його у розпорядження Наркомосвіти для використання в тій галузі, де він не зміг би проявити свій політичний вплив.

Далі у вирокі революційного трибуналу йшов І.А.Красуський, якого засудили до 5 років громадських примусових робіт, але без позбавлення волі, з використанням за фахом. С.С.Жилкін, В.К.Стрельников і Б.Н.Усовський теж не поминули покарання у вигляді громадських примусових робіт по 5 років з ув'язненням в будинку примусових робіт кожний³⁹. П.М.Магнус, Г.І.Гуревич, Л.Б.Вітухов, Є.А.Явченко, Н.І.Задонський, О.О.Алов, А.І.Гундеров, Ф.І.Шміт засуджені до громадських примусових робіт на строк

від 1 до 4 років ⁴⁰.

Стосовно В.О.Дибського, К.А.Красуського, Ф.В.Кондратьєва було прийнято рішення: два роки громадських примусових робіт у концентраційному таборі умовно. Частині підсудних (С.С.Іванову, М.І.Селіхову, Н.П.Юрченко, О.М.Никольському) суд виніс громадський осуд, а В.В.Фавра, С.О.Раєвського і І.М.Святненко – виправдав, взявши до уваги пролетарське походження і недостатню політичну свідомість ⁴¹. Вирок остаточний і оскарженню не підлягає. Звичайно ж, він був зустрінутий "голосними вигуками схвалення всього багатотисячного залу".

Якщо бути справедливими, зазначимо, що у цілому вирок досить м'який. На наш погляд, причини "гуманності" варто пошукати в недостатній документальній базі, яку мало в розпорядженні слідство і відсутності переконливого фактичного матеріалу, речових доказів. Безумовно, свою роль зіграло й те, що чимало з підсудних досягли похилого віку (С.О.Раєвському, наприклад, було 76 років, В.Г.Фавру – 68, О.М.Никольському – 67, Б.Н.Усовському – 89, І.Ф.Левитському – 67). Суд врахував також, як заявлено, "сумлінну роботу на ниві освіти широких робітничих мас" ⁴² деяких звинувачуваних.

Як же склалася подальша доля цих інтелігентів? На жаль, відомо зовсім мало. Незабаром після закінчення процесу померли С.О.Раєвський, Б.Н.Усовський і В.В.Фавр. В 1922 році І.А.Красуський, який "своїми контрреволюційними діями згубно впливав на всю професуру і студентство", Л.Б.Вітухов як "політично підозрілий тип" були занесені до списків української професури, складених ДПУ України, які згідно постанови ЦК КП(б)У висилалися за межі республіки.

Доля інших, очевидно, склалася так, як і в сотень і тисяч репресованих в 20-30-ті роки. Достовірно відомо лише про С.С.Жилкіна. В архівах ми відшукали досі не опублікований лист В.Г.Короленка на ім'я голови ВУЦВК Рад Г.І.Петровського 8 липня 1921 року ⁴³. Письменник, на той час уже смертельно хворий, знайшов у собі сили стати на захист ученого-статистика.

Ось що писав В.Г.Короленко Всеукраїнському старості: "Шановний товариш Петровський! Сильне нездоров'я заважало мені звернутися по цій справі раніше, про що я дуже шкодую. У ніч з 29 на 30 квітня у Харкові закінчилася справа, яку можна було б назвати справою інтелігенції. Засуджені до різних ступенів покарання професори, статистики і люди інтелігентських професій. У цілому вирок відзначався все-таки своєю суворістю. Я говорю про вирок над Степаном Степановичем Жилкіним. Це – відомий земський статистик, людина дуже тямуща, дуже гарна і може бути дуже корисна. Його засудили до п'ятирічних примусових робіт, а головне – у в'язниці. У вину йому поставлено начебто участь у Національному центрі і, крім того, балотування в міську думу і призначення членом губерньської земської управи при Денікіні. Стосовно другого, то я вважаю, що участь у міському самоврядуванні при всякому уряді нічого недозволеного у собі не

заключас, інша справа – як людина поводить себе при цьому, а я впевнений, що Степан Степанович Жилкін тримав себе гідно. Між тим, коли іншим надана можливість працювати за своїм фахом, поза перебуванням у в'язниці, Жилкін чомусь залишений у в'язниці на примусових роботах. Можливо, це уже виправлено і моє прохання є запізнілим і зайвим. В усякому випадку, мені здається, що сильне пом'якшення долі Степана Степановича Жилкіна було б зараз справою дуже справедливою і корисною для самої Радянської влади. Потрібно ж нарешті вводити життя в нормальну колію.

Про це я й клопочуся від всього серця і впевнений, що це може бути тільки на користь.

Поважаючий Вас
В.Г.Короленко.

8 червня 1921 р." ⁴⁴.

Питання про подальшу долю С.С.Жилкіна 15 червня 1921 року розглядалося на засіданні Президії ВУЦВК Рад. Що більше вплинуло – лист В.Г.Короленка, чи прохання Г.Л.Пятакова відрядити ученого-статистика на роботу в Донбас – невідомо, хоча обидва документи (звернення письменника і клопотання Голови Центрального правління кам'яновугільної промисловості Донбасу) знаходяться у теці з протоколами засідання Президії 15 червня.

Розглянемо коротко, як йшло обговорення питання про остаточну долю С.С.Жилкіна. Голова Харківського губвиконкому Коваленко категорично наполягав на тому, щоб залишити його у місті, в якому з населенням в 500 тис, чол. Працює всього 35 статистиків ⁴⁵. З цими аргументами не погодилися інші члени президії – Іванов, Чубар, Кон. Останній, зокрема, заявив, що залишення людини, яка скомпрометувала себе в столиці Радянської України – ляпас владі робітників і селян ⁴⁶, а Чубар, підтримавши його, додав, що у Донбасі передбачається величезна робота і С.С.Жилкіна можна туди направити як спеціаліста для статистичних узагальнень ⁴⁷.

Так то воно так. Тільки мова не велась про пом'якшення вироку, або ж про реабілітацію С.С.Жилкіна, спростування висунутих проти нього звинувачень, а лише про відрядження на роботу за фахом. Президія ВУЦВК Рад постановила: "Передати гр. Жилкіна на руки спеціально на те уповноваженої особи для доставки його в Бахмут в ЦПКП, де гр. Жилкін буде працювати під наглядом і особистою відповідальністю т. Пятакова згідно його телеграфного клопотання від 5 травня" ⁴⁸. Подальша його доля нам невідома.

Справі про колишніх гласних Харківської міської думи судилося стати одним з перших показових політичних процесів в Україні. Хоч у його ході й припускалося чимало порушень юридичних норм, все ж деякі обов'язкові формальності дотримувались (звинувачувач, захисник, право підсудних на захист і т.п.). Водночас не можна не помітити, що виразно почали проступати й елементи беззаконня: будувати звинувачення тільки на свідченнях,

відсутність суттєвих речових доказів, використання фактів, які не стосуються суті справи і т.ін. Коротко кажучи починався засів квіточок свавілля і репресій. Ягідки визріли незабаром. Як сказав П.Шубін – автор статті "Підсумки одного процесу": "Процес "ліберальної громадськості" закінчився. Але в житті він тільки розпочався проголошенням звинувачувального акту. Ми чекаємо "пояснень" підсудних не на словах, а на ділі і при виконанні тих обов'язків, які покладає на них будівництво нової, Радянської країни"⁴⁹.

Як мовиться, найважче зробити перший крок. Вже у травні 1922 року розпочалося слухання справи про "Членів Центрального Комітету Української партії соціалістів-революціонерів, звинувачуваних в тяжких державних злочинах проти влади робітників і селян України"⁵⁰. А потім пішло і пішло...

ПРИМІТКИ

¹ Комунист (Харків), орган ЦК КП(б)У. – 1921. – 1 травня.

² *Ленін В.І.* Повн. збір. тв. – Т. 51. – С. 48.

³ *В.И.Ленін и А.М.Горький.* – М., 1961. – С. 263.

⁴ См.: *Солженицин А.И.* Архипелаг Гулаг // Малое собр. соч. – М., 1991. – Т. 5. – С. 236.

⁵ *Ленін о культуре и искусстве.* – М., 1956. – С. 301-302.

⁶ *Голинков Д.Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР: В 2-х книгах. – М., 1986. – С. 283-296; *Солженицин А.И.* // Малое собр. соч. – М., 1991. – Т. 5. – С. 239-240; Красная книга ВЧК: В 2-х т. – М., 1990. – Т. 2. – С. 217-219.

⁷ *Коммунист.* – 1921. – 5 травня.

⁸ Там само. – 1921. – 1 травня.

⁹ Южный край (Харьков). – 1919. – 14 (27) червня.

¹⁰ *Коммунист.* – 1921. – 29 квітня.

¹¹ Новая Россия (Харьков). – 1919. – 23 жовтня.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. – 1919. – 6 листопада.

¹⁵ *Коммунист.* – 1921. – 24 квітня.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Киевлянин. – 1921. – 24 квітня.

¹⁸ Там само.

¹⁹ *Коммунист.* – 1921. – 24 квітня.

²⁰ Пролетарий, орган Харківського губкому КП(б)У, губвиконкому Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів і губернської Ради професійних спілок. – 1921. – 27 квітня.

²¹ *Коммунист.* – 1921. – 1 травня.

²² Пролетарий. – 1921. – 28 квітня.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ *Коммунист.* – 1921. – 28 квітня.

²⁷ Родина (Харьків). – 1919. – 22 жовтня.

²⁸ Южный край. – 1919. – 13, 14, 15, 22 червня.

²⁹ Новая Россия (Харьків). – 1919. – 22 жовтня.

-
- ³⁰ Коммунист. – 1921. – 1 травня.
³¹ Там само. – 1921. – 28 квітня.
³² Там само.
³³ Там само.
³⁴ Там само.
³⁵ Вісті (Известия), орган Полтавського губвиконкому Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів і Полтавського губкому КП(б)У. – 1921. – 11 травня.
³⁶ Коммунист. – 1921. – 28 квітня.
³⁷ Вісті (Известия). – 1921. – 13 травня.
³⁸ Коммунист. – 1921. – 5 травня.
³⁹ Пролетарий. – 1921. – 6 травня.
⁴⁰ Там само.
⁴¹ Там само.
⁴² Там само.
⁴³ Про цей лист невідомо ні авторам зібрання творів В.Г.Короленка (див.: Короленко В.Г. // Собр. соч.: В 10-ти т. – Т. 10. – М., 1956, ні Негретову П.И. (див.: Негретов П.И. // В.Г.Короленко. Летопись жизни и творчества (1917-1921). – М., 1990.
⁴⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 65. – Арк. 75-75 зв.
⁴⁵ Там само. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 65. – Арк. 51.
⁴⁶ Там само.
⁴⁷ Там само. – Арк. 31 зв.
⁴⁸ Там само. – Арк. 74.
⁴⁹ Коммунист. – 1921. – 5 травня.
⁵⁰ Там само. – 1921. – 14 травня.

Кандидат історичних наук
Віктор ГУСЄВ,
кандидат історичних наук
Ігор ВЕРБА

Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг
"Реабілітовані історією" складає подяку колективу
Кам'янець-Подільської друкарні (директор Девін В'ячеслав Олексійович),
який своєю самовідданою працею докладає чимало зусиль для розв'язання
питань наукової і культурно - просвітницької діяльності.